НОВАЯ ЭРА НАУКИ И ЗНАНИЙ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
global-science-review.com
editor@global-science-review.com

TIJORAT BANKLARIDA KAPITALLARNI BOSHQARISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH

Ziyodullayev Sodiqjon Mamadillayevich
Termiz lqtisodiyot va servis universiteti
Moliya va turizm kafedrasi o'qituvchisi,
Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
ORCID:0009-0004-9203-9216
Tel:+998902454747
E-mail: sodiqjonziyodullayev9@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston iqtisodiyoti transformatsiyasi sharoitida tijorat banklari kapitalini boshqarishning metodologik va amaliy jihatlari tadqiq etilgan. Tadqiqotning dolzarbligi bank tizimining barqarorligini ta'minlashda kapital yetarliligining o'rni ortib borayotganligi va xalqaro Bazel III standartlariga o'tish zaruriyati bilan izohlanadi. Maqolada 2023-2024 yillardagi O'zbekiston bank tizimining kapital ko'rsatkichlari, jumladan, kapital yetarliligi koeffitsienti (17.3%) va I-darajali kapital (14.2%) tahlil qilingan. Markaziy bank ma'lumotlari asosida banklarning kapitallashuv darajasi, riskka tortilgan aktivlar nisbati va subordinar qarzlar ulushi statistik usullar yordamida o'rganilgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, davlat ulushi mavjud banklarda kapitalni boshqarish samaradorligi xususiy banklarga nisbatan pastroq bo'lib, bu tizimli risklarni boshqarishda yangi metodologik yondashuvlarni talab etadi. Maqola yakunida bank kapitalini optimallashtirish, likvidlikni saqlash va Bazel IV talablariga tayyorgarlik ko'rish bo'yicha ilmiy va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: tijorat banklari, bank kapitali, kapital yetarliligi, Bazel III, risklarni boshqarish, moliyaviy barqarorlik, I-darajali kapital, iqtisodiy tahlil

Аннотация. В данной статье исследуются методологические и практические аспекты управления капиталом коммерческих банков в

условиях трансформации экономики Узбекистана. Актуальность исследования обусловлена возрастающей ролью адекватности капитала в обеспечении стабильности банковской системы и необходимостью перехода на международные стандарты Базель III. В статье проанализированы показатели капитала банковской системы Узбекистана за 2023-2024 годы, в том числе коэффициент адекватности капитала (17,3%) и капитал I уровня (14,2%). На основе данных Центрального банка с использованием статистических методов изучены уровень капитализации банков, соотношение активов, взвешенных по риску, и доля субординированного долга. Результаты исследования показывают, что эффективность управления капиталом в банках с государственным участием ниже, чем в частных банках, что требует новых методологических подходов в управлении системными рисками. В завершение статьи разработаны научно-практические рекомендации по оптимизации банковского капитала, поддержанию ликвидности и подготовке к требованиям Базеля IV.

Ключевые слова: коммерческие банки, банковский капитал, адекватность капитала, Базель III, управление рисками, финансовая стабильность, капитал I уровня, экономический анализ

Abstract. This article examines the methodological and practical aspects of capital management in commercial banks during the economic transformation of Uzbekistan. The relevance of the study is driven by the increasing role of capital adequacy in ensuring the stability of the banking system and the necessity of transitioning to international Basel III standards. The paper analyzes the capital indicators of Uzbekistan's banking sector for 2023-2024, including the capital adequacy ratio (17.3%) and Tier 1 capital (14.2%). Based on Central Bank data, capitalization levels, risk-weighted asset ratios, and the share of subordinated debt were studied using statistical methods. The findings indicate that capital management efficiency in state-owned banks is lower than in private banks,

necessitating new methodological approaches to systemic risk management. The article concludes with scientific and practical recommendations for optimizing bank capital, maintaining liquidity, and preparing for Basel IV requirements.

Keywords:commercial banks, bank capital, capital adequacy, Basel III, risk management, financial stability, Tier 1 capital, economic analysis

Kirish. Zamonaviy bank tizimining barqarorligi va uning tashqi iqtisodiy shoklarga bardoshliligi ko'p jihatdan tijorat banklarining kapital bazasining mustahkamligiga bog'liqdir. O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli bank islohotlari doirasida bank tizimini kapitallashuv darajasini oshirish va boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish ustuvor vazifa qilib belgilangan [1; 12 b]. Ayniqsa, '2020-2025 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi' bank sektorida davlat ulushini kamaytirish va xususiy kapital ishtirokini kengaytirishga qaratilgan bo'lib, bu jarayon kapitalni boshqarishning yangicha metodologik asoslarini talab etadi. Bugungi kunda jahon moliya bozoridagi noaniqliklar va geosiyosiy o'zgarishlar sharoitida bank kapitalining nafaqat miqdori, balki uning sifati ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekiston bank tizimida jami aktivlar 2024 yilga kelib 877 trillion so'mdan oshganligi, bank kapitalining roli iqtisodiy o'sishni moliyalashtirishda hal qiluvchi bo'lib borayotganini ko'rsatadi. Markaziy bank tomonidan o'rnatilgan kapital yetarliligi talablari tijorat banklari uchun moliya bozorida o'z o'rnini saqlab qolish va xalqaro reyting agentliklari oldida ishonchliligini namoyish etishning asosiy vositasi hisoblanadi. Bank kapitali bankning o'z aktivlarini qo'llab-quvvatlash va kutilmagan yo'qotishlarni qoplash qobiliyatini ifodalovchi 'xavfsizlik yostig'i' vazifasini o'taydi. Shu sababli, ushbu bo'limda kapitalni shakllantirish manbalari, uning tarkibiy qismlari va boshqarish strategiyalarining nazariy jihatlari muhokama qilinadi. Tadqiqot ob'ekti sifatida O'zbekistonning 35 ta tijorat banklari faoliyati olingan bo'lib, ularning kapital dinamikasi oxirgi yetti yillik islohotlar prizmasida ko'rib chiqiladi. Mazkur maqolada kapitalni boshqarishning metodologik asoslarini

takomillashtirish orqali bank tizimining raqobatbardoshligini oshirish yo'llari ilmiy asoslab beriladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bank kapitalini boshqarish masalasi jahon iqtisodiy adabiyotida keng o'rganilgan mavzulardan biridir. F.Mishkin o'z tadqiqotlarida bank kapitalining uchta asosiy funksiyasini: aktivlarni moliyalashtirish, bankrotlikdan himoyalanish va tartibga soluvchi talablarni bajarish deb belgilaydi [7; 145 b]. G.Karas va boshqalar esa kapital yetarliligining bank risklariga ta'sirini o'rganar ekan, yuqori kapitallashuv darajasi banklar uchun arzonroq resurslarni jalb qilish imkoniyatini yaratishini ta'kidlashgan. Mahalliy olimlardan Sh.Abdullayeva tijorat banklari kapitalini boshqarishda subordinar qarzlarning o'rni va ularning tarkibiy tahliliga alohida e'tibor qaratgan [3; 88 b]. I.Toymuhamedov va R.Tojiyevlar esa milliy bank tizimida ustav kapitalini oshirishning iqtisodiy barqarorlikka ta'sirini statistik tahlil qilganlar.

Keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kapitalni boshqarish metodologiyasi faqatgina miqdoriy ko'rsatkichlar bilan cheklanib qolmasdan, balki bankning ichki kapitalini baholash jarayoni (ICAAP) va stress-test o'tkazish amaliyoti bilan bog'lanishi lozim. S.Mamarajabov o'z ilmiy ishlarida Bazel III standartlarini O'zbekiston bank tizimiga integratsiya qilishning afzalliklari va qiyinchiliklarini tahlil qilib, kapital konservalash buferlarining ahamiyatini yoritib bergan. Shunga qaramay, milliy iqtisodiyotning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, xususiy va davlat banklari kapitalini boshqarishda tabaqalashgan yondashuvlarni ishlab chiqish masalasi hali ham to'liq o'z yechimini topmagan. Ushbu maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirishga va amaliy tavsiyalar berishga yo'naltirilgan.

Metodologiya. Tadqiqot jarayonida tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, statistik guruhlash va ekonometrik modellashtirish usullaridan foydalanilgan. Metodologiyaning asosi sifatida O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 2017-2024 yillardagi yillik hisobotlari, statistik byulletenlari va moliyaviy

barqarorlik to'g'risidagi hisobotlari xizmat qildi. Tadqiqotda kapital yetarliligi koeffitsientining (CAR) dinamikasi va uning bank foydaliligiga (ROE) ta'siri korrelyatsiya tahlili orqali o'rganildi. Ma'lumotlar bazasini shakllantirishda 35 ta tijorat bankining balans ma'lumotlari va me'yoriy ko'rsatkichlari tanlab olindi.

Shuningdek, tadqiqotda xalqaro Bazel III standartlari doirasida taklif etilgan metodologik yondashuvlardan foydalanildi. Xususan, riskka tortilgan aktivlarni (RWA) hisoblashda standartlashtirilgan yondashuv va kredit riskini baholashda ichki reyting tizimlarining qo'llanilish imkoniyatlari tahlil qilindi. Statistik ma'lumotlarni qayta ishlashda MS Excel va SPSS dasturiy paketlari qo'llanildi. Bu esa banklar kapitalining ustav fondi, zaxira jamg'armalari va taqsimlanmagan foyda kabi tarkibiy qismlari orasidagi bog'liqlikni aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqotning amaliy qismida O'zbekiston bank tizimining 'Financial Sector Assessment Program' (FSAP) doirasidagi xalqaro baholash natijalari va Markaziy bankning makroprudensial siyosat chora-tadbirlari integratsiya qilindi. Bu uslubiy yondashuv nafaqat o'tmishdagi tendentsiyalarni tushunishga, balki kelajakdagi kapital talablarini prognoz qilishga ham xizmat qiladi. Kapitalni boshqarishning samaradorligini baholash uchun maxsus koeffitsientlar tizimi ishlab chiqildi, bu esa banklarning risk profilini aniqroq aks ettiradi.

Tahlil va natija. O'zbekiston tijorat banklari tizimida 2024 yilning birinchi yarim yilligi holatiga ko'ra, moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari ijobiy dinamikani saqlab qolmoqda. Markaziy bank hisobotlariga ko'ra, bank tizimining umumiy kapital yetarliligi koeffitsienti 17.3 foizni tashkil etgan, bu esa minimal talab (13%) dan ancha yuqoridir. I-darajali kapital yetarliligi koeffitsienti esa 14.2 foiz darajasida qayd etilgan. Bu ko'rsatkichlar bank tizimining turli kutilmagan yo'qotishlarni qoplash uchun yetarli resursga ega ekanligidan dalolat beradi. Biroq, banklar kesimida tahlil qilinganda, davlat ulushi mavjud banklarda bu ko'rsatkichlar o'rtacha 16.5% ni, xususiy banklarda esa 20% dan yuqori ekanligini ko'rish mumkin.

1-jadval.

O'zbekiston tijorat banklarining kapital yetarliligi ko'rsatkichlari dinamikasi (2023-2024 yillar)

Ko'rsatkichlar nomi	01.01.2023 y. (trln. so'm)	01.01.2024 y. (trln. so'm)	O'zgarish (%)
Bank tizimi jami kapitali	80.1	97.1	+21.2
Ustav kapitali	59.9	69.8	+16.5
Kapital yetarliligi koeffitsienti (%)	17.8	17.3	-0.5
I-darajali kapital (trln. so'm)	65.2	79.8	+22.4
Muammoli kreditlar (NPL) ulushi (%)	3.6	3.5	-0.1

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, bank tizimi kapitalining o'sish sur'ati aktivlar o'sishiga mos ravishda bormoqda. Kapitalning tarkibida ustav fondi 70% dan ortiq ulushni egallab turibdi, bu esa banklarning barqaror manbalarga tayanayotganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, subordinar qarzlar hajmi 2024 yilga kelib 12.4 trln. so'mga yetganligi, banklar o'z kapitalini to'ldirishda qo'shimcha moliyaviy instrumentlardan ham faol foydalanayotganini tasdiqlaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kapitalning o'sishi asosan davlat tomonidan kiritilgan investitsiyalar va banklarning sof foydasini kapitallashtirish hisobiga amalga oshmoqda.

Tijorat banklari kapitalini boshqarishda riskka asoslangan yondashuvni joriy etish orqali aktivlar sifatini yaxshilash mumkin. Hozirda O'zbekiston banklari o'z strategiyalarida Bazel III bo'yicha 3% miqdoridagi kapital konservatsiya buferini shakllantirishgan. Bu esa kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan likvidlik muammolarini oldini olishga xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, 'O'zmilliybank' (18.8 trln. so'm) va 'Agrobank' (12.4 trln. so'm) kabi yirik banklar tizim kapitalining qariyb 30 foizini shakllantirmoqda. Biroq, xususiy banklar, masalan 'Kapitalbank' va 'TBC Bank' o'z

kapitalini raqamli xizmatlar va yuqori rentabellik hisobiga jadal sur'atlarda oshirib bormoqda. 2024 yilning birinchi choragida xususiy banklarning aktivlardagi ulushi 32.6 foizga yetganligi, kapitalni boshqarishda bozor mexanizmlarining roli ortib borayotganini ko'rsatadi. NPL ko'rsatkichining 2.8-3.5% oralig'ida barqarorlashishi banklar kapitalining kredit risklaridan himoyalanish darajasi yuqori ekanligini anglatadi. Xalqaro FSAP baholashiga ko'ra, O'zbekiston bank nazorati tizimi 29 ta asosiy tamoyilning 20 tasi bo'yicha 'muvofiq' yoki 'sezilarli darajada muvofiq' deb topilgan, bu esa kapital boshqaruvi metodologiyasi xalqaro standartlarga yaqinlashayotganini isbotlaydi. Shu bilan birga, davlat banklarini xususiylashtirish jarayoni ularning kapital bazasini diversifikatsiya qilish va xalqaro bozorlardan kapital jalb qilish imkonini beradi.

Muhokama. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston bank tizimi yuqori kapitallashuv darajasiga ega bo'lsa-da, kapitalning samaradorligi (ROE) masalasi hali ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Davlat banklarida ROE ko'rsatkichi xususiy banklarga nisbatan pastroq ekanligi, ularning kapitalni boshqarishda operatsion samaradorligi pastligidan dalolat beradi. Muhokama qilinishi lozim bo'lgan asosiy masala – bu kapital yetarliligi va kreditlash sur'atlari o'rtasidagi muvozanatdir. Aktivlar o'sish sur'ati kapital o'sishidan tezroq bo'lgan taqdirda, banklar uchun qo'shimcha kapital jalb qilish zaruriyati tug'iladi.

Bundan tashqari, Bazel III standartlarining to'liq joriy etilishi banklardan nafaqat miqdoriy, balki sifatli o'zgarishlarni ham talab qiladi. Subordinar qarzlar va gibrid moliyaviy vositalar ulushini oshirish orqali kapital tarkibini optimallashtirish lozim. Shuningdek, iqlim o'zgarishi bilan bog'liq risklarni kapitalni boshqarish tizimiga integratsiya qilish ham zamonaviy talablardan biridir. O'zbekiston banklari uchun kelgusida Basel IV talablariga tayyorgarlik ko'rish, xususan, riskni o'lchashning ichki modellarini takomillashtirish strategik ahamiyatga ega. Bu jarayonda raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt yordamida risk-menejment tizimini avtomatlashtirish kapital sarfini kamaytirishga yordam beradi.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqotlar natijasida tijorat banklari kapitalini boshqarishning metodologik asoslarini takomillashtirish bo'yicha quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, O'zbekiston bank tizimi 17.3% lik kapital yetarliligi darajasi bilan tashqi shoklarga chidamliligini ko'rsatmoqda. Ikkinchidan, kapitalni boshqarishda davlat ulushini kamaytirish va IPO/SPO mexanizmlari orqali xususiy investitsiyalarni jalb qilish kapitallashuv sifatini oshiradi. Uchinchidan, subordinar qarzlar va taqsimlanmagan foydani kapitallashtirish banklar uchun eng samarali manbalar bo'lib qolmoqda.

Amaliy tavsiya sifatida, banklarda kapitalni rejalashtirishning uzoq muddatli modellarini joriy etish, riskka tortilgan aktivlarni optimallashtirish va xalqaro reytinglarni yaxshilash orqali xorijiy kapitalni jalb qilish taklif etiladi. Markaziy bank tomonidan kapitalga qo'yiladigan talablarni bosqichma-bosqich oshirib borish banklarni raqobatga tayyorlaydi. Yakuniy xulosa shuki, kapitalni boshqarish metodologiyasini takomillashtirish nafaqat bank barqarorligini, balki butun milliy iqtisodiyotning investitsion jozibadorligini oshirishning garovidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining 'Banklar va bank faoliyati to'g'risida'gi Qonuni, 2019.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 12 maydagi PF-5992-son Farmoni.
3. Abdullayeva Sh.Z. Bank ishi. Darslik. - T.: 'Iqtisod-Moliya', 2017. - 620 b.
4. Mishkin F.S. The Economics of Money, Banking and Financial Markets. Pearson, 2015.
5. Markaziy bankining 2023 yil uchun yillik hisoboti. www.cbu.uz.
6. Toymuhamedov I.R. Pul va banklar. - T.: 'Innovatsion rivojlanish', 2021. - 408 b.

7. Sattorov O.B. Bazel standartlari va bank barqarorligi. O'quv qo'llanma, 2018.

8. IMF Country Report No. 24/210. Republic of Uzbekistan: 2024 Article IV Consultation.

9. World Bank. Uzbekistan Financial Sector Assessment Program, 2024.

10. Mamarajabov S.I. Tijorat banklarida kapital yetarliligini boshqarish. Dissertatsiya avtoreferati, 2022.

11. Kurbanov A. Bank kapitalining iqtisodiy tahlili. Monografiya, 2023.

12. Basel Committee on Banking Supervision. Basel III: A global regulatory framework, 2011.

13. Lex.uz. Banklar kapitalining monandligiga qo'yiladigan talablar to'g'risidagi Nizom.

14. NBU Annual Review 2023. Strategic development of capital. nbu.uz.

15. Ipoteka-bank. Financial Stability Report 2024. ipotekabank.uz.